

ПАСЬЛЯСЛОЎЕ

Кніга «Геаграфія Беларусі» належыць пяру таленавітага вучонага і палітычнага дзеяча Аркадзя Смоліча (1891—1938). Яна стваралася пад час самавызначэння беларусаў як нацыі, барацьбы яе лепшых сыноў за самастойны дзяржаўны быт свайго народа.

А. Смоліч быў адным з найруплівейшых і самаахвярных доўгідаў беларускай дзяржаўнасці. Ягоным палітычным ідэалам сталася незалежная Беларуская Дэмакратычная Рэспубліка. Да беларускага адраджэнцкага руху Смоліч далучыўся ў 1910 г., будучы студэнтам Нова-Аляксандраўскага інстытуту сельскай гаспадаркі і лесаводства ў Пулавах. У 1914 г. у часопісах «Раніца» і «Лучынка» ён дэбютаваў эцюдамі на навукова-папулярныя і грамадзкія тэмы. З вясны 1917 г. А. Смоліч — адзін з дзейных лідэраў Беларускай Сацыялістычнай Грамады ў Менску, рэдактар яе друкаванага воргану газеты «Грамада», плённы публіцыст. Пазней, калі БСГ дэферэнцыявалася і з яе вылучыліся тры плыні, ён стаў ідэолагам і тэарэтыкам (аўтарам праграмы) Беларускай Сацыял-Дэмакратычнай Партыі.

Асноўная перадумова пераходу да сацыялізму бачыцца аўтару праграмы БСДП не ў дыктатуры пралетарыяту, а ў дэмакратычным рэспубліканскім ладзе. Грунтуючыся на парламенцкім спосабе народдаўладдзя, на такіх найважнейшых заваёвах грамадства, як «свабода слова, друку, сходаў, грамадаў, хаўрусаў, свабода сумленьня, незачэпнасць асобы, дому, перапіскі, агульная роўнасць усіх грамадзян перад законам, аддзяленьне царквы ад дзяржавы» можна, на думку Смоліча, падрыхтаваць «будучых творцаў сацыялістычнага парадку, арганізатараў, працаўнікоў сацыялістычнай рэспублікі». Бо менавіта дзякуючы сацыяльным і палітычным рэформам, якія можна зьдзейсніць толькі ў дэмакратычных умовах, «вызваляецца ад паднявольнае адміністрацыйнае апекі асоба чалавека, што дасьць ёй магчымасць вольна і шырока развіць свае прыродныя здольнасці,

ухіліць нездаровыя дэмаралізуючыя ўплывы няволі і ўціску».

Не пазбаўлены цікавасці пагляд беларускага сацыял-дэмакрата на будучыню нацыяў. «Тварыць па-за межамі нацыянальнасці, — пісаў А. Смоліч, — немажліва. І народ, звольнены ад капіталістычнага вызыску, таксама, як і ў цяперашнія часы, будзе выяўляць сваю найвышэйшую творчасць у нацыянальных формах. А значыць, і ўсёлюдскі прагрэс, які ёсць творчасцю перадусім, будзе ісці нацыянальнымі шляхамі і прывядзець ніякім чынам не да асіміляцыі народаў, а толькі да вышэйшае формы іх згоднага жыцця, працоўнага інтэрнацыяналу».

На працягу 1917 — 1920 гг. А. Смоліч удзельнічаў практычна ва ўсіх акцыях, звязаных з вызначэннем лёсу Беларусі, будучыні яе народу. Ён быў актыўны на абодвух з'ездах беларускіх партыяў і аганізацыяў увесну і летам 1917 г. У сьнежні 1917 г. Смоліч — удзельнік Усебеларускага з'езду, які абвясціў у Беларусі дэмакратычна-рэспубліканскі лад. У лютым-сакавіку 1918 г. ён — адзін з ініцыятараў ідэі суверэннасці Беларусі. Як радны Беларускае Народнае Рэспублікі належаў да творцаў акту 25 сакавіка. У першым беларускім урадзе, Народным Сакратарыяце, Смоліч займаў пасаду сакратара асветы.

Перад маладымі барацьбітамі за адраджаную, суверэнную Беларусь ляжаў непачаты край працы, вялікай і малой. Смоліч самааддана падзяляў агульную ношу... Клапаціўся пра стварэнне трывалых перадумоў для росту грамадскае сьведамасці, духоўнасці. Арганізоўваў курсы беларусазнаўства і сам з іншымі чытаў на іх. Рупіўся вакол заснавання культурна-грамадскага таварыства «Бацькаўшчына». Узначаліў камісію, у якой сабраўся цвет беларускае навукі — акадэмік Карскі, прафесары Даўнар-Запольскі, Завітневіч, дзеля хутчэйшага адкрыцця ўніверсітэту ў Менску. Адначасова ўвесь 1918 год, застаючыся службоўцам статыстычнага бюро Менскага губернскага земства, дабіраў матэрыялы з географіі і эканомікі Беларусі, працаваў з падручнікам. Ведаў, якое неацэннае значэнне мае асвета для духоўнай кансалідацыі народу, што толькі-толькі пацягнуўся да сьведмага жыцця.

У кастрычніку 1918 г. А. Смоліч быў пасланы ў Горадню для пашырэння базы вызвольнага руху, рэалізацыі ідэі беларускай суверэннасці. Але неўзабаве Горадзеншчыну занялі легіёны толькі што паўсталай з працяглага палітычнага нябыту Польшчы. Яны сталі нішчыць кволяя парасткі беларускае

дзяржаўнасці, перасяледаваць яе творцаў, і Смоліч перабіраецца ў Вільню. Там у 1919 г. дапрацоўвае і выдае «Географію Беларусі», першую і, пэўна ж, галоўную сваю кнігу.

«Географія Беларусі» Аркадзя Смоліча — паважны навуковы твор і адначасова жывы, пранікнёны аповяд пра беларускую зямлю, яе прыроду, гаспадарку і народ. У сваім часе яна атрымала шырокае грамадзкае прызнаньне, сталася незаменнаю крыніцаю радзімазнаўства, добра прычынілася да самапазнання беларусаў.

У 1920 — 1922 гг. А. Смоліч працуе выкладчыкам Віленскай беларускай гімназіі, чытае географію на настаўніцкіх курсах, становіцца адным з заснавальнікаў і першым старшынёй Таварыства беларускае школы, якое пазьней адыграе немалую ролю ў барацьбе працоўных Заходняй Беларусі за нацыянальную школу і культуру. Смоліч глыбока разумеў, якое вялікае значэнне мае нацыянальная адукацыя, школа ў жыцці народу. «Абудзіць масы народу ад застою, заклікаць іх да разумнага грамадзянскага жыцця, да культурнай творчасці можа толькі нацыянальная школа, — пісаў ён. — Нацыянальнае выхаваньне аздараўляе і асьвяжае народныя сілы, выяўляе схаваныя здольнасці народу, нясе яму духоўную моц, багаціць думку, правільна разьвівае яго розум».

Пагляд Аркадзя Смоліча на школу, на значэнне роднай мовы для ўзгадавання дзіцяці грунтаваўся на досведзе, перажытым яго народамі, ім самім. Некаторыя яго сілагізмы належаць да вечных ісцінаў, як, напрыклад, гэты: «Асноваю нацыянальнае школы служыць родная мова — адзнака нацыі, яе духоўны твар. Мова збірае ў сабе ўсё, што мае дух нацыі. Няма ў нацыі нічога ні малага, ні вялікага, чаго б мова не ведала. Без мовы не адбываецца творчасць народу. Пакуль жыве мова, датуль жыве і народ, датуль і нацыянальнае выхаваньне будзе мець вялікую вагу і значэнне. Адабраць у народу мову — значыць спыніць яго развіццё, паставіць на дарозе яго культурнай творчасці глухую перагародку. Эпоха заняпаду мовы ў жыцці нацыі — гэта эпоха заняпаду ўсяго жыцця народу, спыненне працы яго розуму: гэта нацыянальная хвароба, самае горшае няшчасце, якое можа здарыцца ў цэлага народу».

Аднак адной асветнай справай ў Вільні, з яе гістарычнымі, культурнымі беларускімі традыцыямі, А. Смоліч не абмяжоўваўся. Удзельнікі кааператыўнага руху на Віленшчыне браты Канчэўскія, М. Арэхва, Э. Будзька ды іншыя на пачатку 20-ых гадоў

пасляхова спалучалі задачы сацыяльнай абароны інтарэсаў насельніцтва з нацыянальна-асветнымі вызвольнымі мэтамі. Смоліч далучаецца і да гэтае дзялянкі грамадзкае працы: яго абіраюць сябрам управы Віленскага хаўрусу кааператараў, прызначаюць інструктарам аддзелу. Аднак кіраўніцтва польскай кааперацыі, якому самастойныя беларускія кааператывы былі косткай у горле, павяло з імі актыўнае змаганьне і пасьяла двухразовай зьмены ўправы, арышту старшыні гэтага хаўрусу кааператараў Віленшчыны ўдалося, нарэшце, падпарадкаваць яго свайму верхавенству. Не давалі польскія адміністрацыйныя ўлады магчымасьці шырэй разгарнуць і асветную працу. На кожным кроку вязалі рукі, па-езуіцку ладзілі перашкоды.

Як палітык і эканаміст Аркадзь Смоліч бачыў адкрыта каланіялісцкую скіраванасьць палітыкі польскага ўраду ў дачыненні да беларускіх земляў. Перспектывы беларускага нацыянальна-вызвольнага руху ў межах Польшчы бачыліся яму праблематычнымі. А тым часам БССР з яе шасьцю павятамі былой Менскай губерні, якая напачатку здавалася чыста каньонктурным тварэннем, фікцыяй, нечакана сьведчыла аб рэальных здабытках беларусаў на Усходзе. Напрадвесні 1921 г. сялянства там атрымала памешчыцкія, царкоўныя і так званыя скарбовыя землі ў сваё распараджэньне, рэспубліка пакрылася досыць густою сеткай беларускіх школаў, а ўвосень гэтага ж году расхінуў дзьверы Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.

Гэта былі пераканаўчыя аргументы на карысьць Саветаў, іх нацыянальнае палітыкі. І ведаў пра гэта А. Смоліч не толькі з перыядычнага друку ды лістоў, што ішлі поштаю, а і з больш надзейных, перадаваных з аказіяй Дзяржаўная мяжа тады яшчэ не тварыла жалезнай заслоны. З вясны 1922 г. Смоліч на заказ наркамата асьветы БССР пераапрацоўвае, дапаўняе сваю «Геаграфію Беларусі». Наклад другога выданьня кнігі, выдадзенай Віленскім выдавецтвам Б. Клецкіна, ідзе ў асноўным праз граніцу, у Менск.

У 1922 г. А. Смоліч канчаткова праводзіць рысу пад сваёй палітычнай дзейнасьцю і яшчэ да амністыі Савецкага ўраду дзеячам БНР пераяджае ў Менск для культурна-навуковай працы. Спачатку працуе ў наркамаце земляробства, дзе становіцца, паводле словаў наркома З. Прышчэпава, адным з самых дасьведчаных і аўтарытэтных беларускіх спецыялістаў у галіне эканомікі і аграноміі. З 1923 г.

пачынае чытаць курс географіі Беларусі ды іншых краінаў у Белдзяржуніверсітэце, стварае ў ім кафедру краязнаўства, географічны кабінет. Ініцыюе скліканьне напачатку Менскай, а затым і Усебеларускай краязнаўчых канферэнцыяў, непасрэдна прычыняецца да заснаваньня часопіса «Наш край». Лапідарна і дакладна акрэсьлівае задачы краязнаўчага руху. Бачыць у ім гарантыю таго, што «Беларусь перастане быць краем, невядомым для саміх беларусаў».

У 1924 г. Аркадзь Смоліч у складзе камісіі Дзяржплану БССР праводзіць раянаваньне тэрыторыі рэспублікі, падзяляе яе на 10 адміністрацыйна-гаспадарчых акругаў. Праектуе выданьне часопісу «Плуг», дарадчыка і памочніка земляроба. У 1925 г. абіраецца правадзейным сябрам Інстытуту беларускае культуры, намесьнікам яго старшыні. Арганізуе яго навукова-дасьледчую і выдавецкую працу, клопаціцца аб пашырэнні ў сістэме інстытуту прыродазнаўчых навук. Прыкладае намаганьні для адкрыцця ў Горы-Горках сельскагаспадарчай акадэміі і Навукова-дасьледчага інстытуту сельскай гаспадаркі і лесаводства ў Менску. У 1927 г. становіцца першым беларускім прафесарам географіі.

У калектыўных зборніках і асобнымі выданьнямі выходзяць навуковыя працы А. Смоліча «Эканамічнае становішча Беларусі перад вайной і рэвалюцыяй», «Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка і яе акругі», «Тыпы географічных ландшафтаў Беларусі» (абаронена як дысэртацыя), «Арганізацыя сялянскай гаспадаркі ў раёнах Цэнтральнай Беларусі», «Географічны і тапаграфічны нарыс Заходняй Беларусі», «Насельніцтва Заходняй Беларусі, яго нацыянальны і прафесіянальны склад»...

Вывучаючы сельскую гаспадарку як прырытэтную галіну беларускай эканомікі, дасьледчык бачыў, што яна мае свае асаблівасьці, абумоўленыя прыродай і гістарычна. Рэч у тым, што ў разьвіцьці сялянскай гаспадаркі на Беларусі немалую ролю адыграў фактар практычнай адсутнасьці тут ужо з XVI ст. супальнай формы землекарыстаньня. А. Смоліч ведаў, і ў гэтай думцы яго ўмацоўвалі дасьледваньні А. Котава, Л. Літашэнкі, што беларуская сялянская гаспадарка па інтэнсіўнасьці і культурнасьці ў нейкай меры апырэдзіла гаспадаркі разьвітых рэгіёнаў Расеі. Таму, лічыў ён, шматгадовы досьвед беларускага селяніна трэба рацыянальна выкарыстаць у сучасным землебудаўніцтве.

Ягоня паглядзі падзялялі беларускія вучоныя-аг-

рарнікі С. Скандракоў, А. Трахімаў, І. Кісялякоў, эканаміст Г. Гарэцкі ды іншыя. Знаходзілі яны разуменне і падтрымку ў тагачаснага кіраўніцтва наркамату земляробства. У 20-ых гадох досыць паспяхова ішло развіццё сялянскіх гаспадарак, выдзяленне гаспадароў на хутары і пасёлкі. Маладзейшыя беларускія эканамісты і аграрнікі працавалі пад дэвізам «Зробім Беларусь Даніяй». Неўзабаве вучоныя і практыкі сельскага будаўніцтва ў Беларусі будуць асуджаныя і жорстка пакараныя ўзмацненым таталітарызмам, за сваю навуковую ініцыятыву і грамадзянскі парыву пойдуць на Гальгофу. Смоліч падзеліць іх лёс. Але яшчэ была сярэдзіна 20-ых і новае грамадства не скалалі бурны. Яно больш-менш нармальна працавала. Смоліч мусіў на нейкі час адхіляцца ад навуковае працы, дакладней спалучаць яе з утылітарнымі заданнямі. Адгукаўся на заказ асьветнага ведамства, пісаў «Кароткі курс географіі Беларусі», і ў сааўтарстве з М. Азбукіным «Географію пазаэўрапейскіх краёў».

На пошукі, новыя падыходы Аркадзя Смоліча ў географічнай навуцы зважае навуковая грамадзкасць краіны. За дасьледваньні «Разьмяшчэньне насельніцтва на тэрыторыі Беларускай ССР» і «Сельскагаспадарчыя раёны, папярэдняя схема і метадалагічны ўвагі» Рускае географічнае таварыства ўзнагароджвае беларускага вучонага малым залатым медалём. Патрыярх географічнай навукі П. П. Сямёнаў-Цяншанскі вітае Смоліча як дасьледчыка-наватара, прарочыць перспектывынасьць яго навуковаму кірунку ў географіі.

Нарэшце, збываецца адна з заповітных мараў Смоліча-вучонага, патрыёта: на базе Інбелкульту адкрываецца Беларуска Акадэмія Навук, жыццядзейныя асновы якой, яе статут ён распрацаваў разам з С. Некрашэвічам, У. Ігнатоўскім і В. Ластоўскім. Акадэмія, паводле думкі А. А. Смоліча, павінна завяршыць «працэс нацыянальна-культурнага адраджэньня Беларусі і паставіць яе, зусім яшчэ нядаўна ўбогую і цёмную, у шэраг перадавых культурных краінаў сьвету».

Пры канчатковым усталяваньні таталітарнай сістэмы ў СССР, што рабілася пад выглядам пабудовы сацыялізму, навуковая і мастацкая інтэлігенцыя сталася першай яе ахвярай. Улетку 1930 г. А. Смоліч у ліку ста з лішнім беларускіх навукоўцаў, грамадзкапалітычных дзеячоў і пісьменьнікаў быў арыштаваны, а у красавіку 1931 г. пастановай несудовага

органа ОГПУ высланы на Урал. Пасля заканчэньня тэрміну адміністрацыйнай высылкі ў 1935 г. вучоны жыў у Ішыме Омскай вобласці, працаваў у райкалгассаюзе, выкладаў географію ў жывёлагадоўчым тэхнікуме, чытаў лекцыі на курсах удасканаленьня настаўнікаў. Уначы з 17 на 18 чэрвеня 1937 г. быў другім разам арыштаваны і роўна праз год расстраляны ў Омскай турме. Канчаткова рэабілітаваны ў 1988 г.

Гэтае, фактычна пятае, выданьне (калі ўлічваць яшчэ перапрацаванае мэнскае выданьне 1925 года, якое выйшла пад назовам «Кароткі курс географіі Беларусі») «Географіі Беларусі», якая сёння вяртаецца да чытача, зроблена з трэцяга віленскага. Кніга напісана аўтарам не паводле палітычна-адміністрацыйных межаў Беларусі, як яны склаліся на пачатку 20-ых гадоў, а згодна з яе этнічнымі рубяжамі.

«Вось жа, калі б тыя беларусы, што прачытаюць гэтую кнігу, — пісаў Аркадзь Смоліч у прадмове да першага яе выданьня, — зацікавіліся сваёй Бацькаўшчынаю, каб узяліся самі за глыбейшае навуковае пазнаньне яе ці асобных праяваў яе жыцьця, каб заахвоціліся шукаць і бачыць яе арыгінальнае характэрнае, дык бы аўтар лічыў сваю працу дайшоўшай мэты. А калі б у іх хоць крыху пабольшала замілаваньня да свае роднае многапакутнае стараны, такой прастай і разам цудоўнай, нават у часы заняпаду свайго поўнай велічы і схаваных сілаў, каб яны паверылі ў яе вялікую будучыню і дзеля будучыні гэтай шчыра працаваць і змагацца пачалі, тады б аўтар быў бы папраўдзе шчаслівы». Ці ж праз семдзесят чатыры гады гэты спадзеў-зварот страціў сваю актуальнасьць? Ці адзін з апосталаў 20-ых гадоў не прамаўляе і да нас?

Арсень Ліс

